

יש גבול, ימים ראשונים

ישי מנוחין

בניגוד לתפיסה הרווחת, הסרבנות הפוליטית בישראל לא הומצאה במלחמת לבנון הראשונה. שנים ספורות אחרי כיבוש השטחים בשנת 1967 ותחילת הדיכוי של האוכלוסייה הפלסטינית, החל שיח ציבורי על אודות שימוש אפשרי בסרבנות־שירות כקריאת תיגר חברתית וככלי פוליטי במאבק בעד שלום וכנגד עוולות הכיבוש. כך, למשל, כבר בשנת 1970 חותמי וחותרות "מכתב השמיניסטים" מציינים שהם "מפקקים כיצד נוכל להילחם במלחמה תמידית חסרת עתיד בזמן שממשלתנו מכוונת את מדיניותה כך שסיכויי השלום מוחמצים";¹ ב־1971 פרסם דני פתר־פטרזיל (תחת השם יצחק בן־דוד) בעיתון "שי"ח" מאמר על סירוב ככלי פוליטי;² ובשנת 1972 נשפטו גיורא נוימן ויצחק לאור בגין סירובם לקחת חלק בכיבוש. הרעיון שלפיו אפשר להשתמש בסירוב ככלי פוליטי, נוסף על היותו תגובה מצפונית, עלה בחוגי השמאל הרדיקלי וקיבל ביטוי בהצהרות למיניהן. כזה היה "מכתב המאה" בשנת 1978, שעליו חתמו חיילים וקציני מילואים מ"ד"ש ועד של"י³ וכוזו הייתה הצהרת הסירוב של קבוצת ה־27 משנת 1979, קבוצה שחבריה סירבו "לשרת בשטחים הכבושים" ועוד.⁴

בסביבה אידיאולוגית זו, אל מול התקוממות פלסטינית בשטחים הכבושים בשנת 1981, ובעקבות תגובתם הקשה של כוחות הביטחון נגד האוכלוסייה האזרחית, בהנחיית שר הביטחון החדש אריאל שרון,⁵ התרחבו הדיונים באשר לשימוש בסרבנות־שירות (בעיקר של חיילי מילואים) ככלי פוליטי לשינוי חברתי – כלי המגדיל את מחיר הכיבוש עבור החברה הישראלית. בדיונים אלה, שהתקיימו בעיקר במסגרת ארגוני החברה האזרחית,

1. העצומה מיום ה־8.4.1970 נשלחה לראשת הממשלה, נולדה מאיר, בעקבות סירוב הממשלה לאפשר את פנישת נשיא הקונגרס הציוני העולמי עם נשיא מצרים.

2. בן־דוד יצחק (1971), "על פרשת דרכים", עיתון שי"ח, מס' 10 (8.11.1971).

3. מעריב, 22.8.78.

4. קבוצת ה־27 (1980), סרבני הכיבוש – עובדות, תגובות, ויכוח.

5. "האביב של אריק בנדה" היה הכינוי העממי של הדיכוי הברוטלי של ההתקוממות הפלסטינית.

השתתפו אנשי שמאל מתוך ציונים בצד אנשי שמאל א־ציונים ואנשי שמאל רדיקלי אנט־ציונים. הדיונים התמקדו בחיפוש אחר אופני פעולה משותפים נגד הדיכוי ההולך וגובר של האוכלוסייה הפלסטינית. בין השאר נדונו דרכי מחאה אפשריות נגד אופן השירות בצבא – הכלי שבו השתמשה הממשלה לדיכוי ולא להגנה. בצד הדיון האידיאולוגי בחובת הציות לחוק ובערכים המצדיקים אי־ציות התקיים חיפוש אחר דרכים להנגשת הסרבנות לציבור רחב יותר של סרבנים פוטנציאלים, לא רק מהשמאל הרדיקלי.⁶

מלחמת לבנון, שפרצה ב־6 ביוני 1982, הביאה לשינוי במיקוד של דיוני הסירוב – מדיון בסירוב להשתתף בפעולות דיכוי בגדה וברצועת עזה לדיון בסירוב להשתתף במלחמה בלבנון, שנתפסה כתוצר של החלטה ממשלתית לא־ראויה. מלחמת לבנון נבדלה מכלל מלחמות ישראל עד אז: זו הייתה המלחמה הראשונה שהוגדרה מלכתחילה ובגלוי כ"מלחמת ברירה", שנועדה לעשות "סדר חדש" בלבנון. בהתחשב בכך לוותה המלחמה הזו במחאה ובאי־ציות אזרחי מימיה הראשונים. עצומת "יש גבול", שהתפרסמה כחודש לאחר היציאה למלחמה, התמקדה בכך ש"יותר מדי הרגנו ונהרגנו במלחמה הזאת. יותר מדי כבשנו, פוצצנו, החרבנו. על מה ולמה?" בעקבות הדיונים בין הפעילים שקדמו למלחמה, התשובה הייתה לא רק "סדר חדש" בלבנון אלא גם ניסיון "לפתור באופן צבאי את הבעיה הפלסטינית. אבל אין פתרון צבאי לבעייתו של עם". סיני פתר (1983), מראשוני התנועה, אמר בערב פומבי של התנועה: "מלחמת לבנון תוכננה על מנת להנציח את הכיבוש בגדה וברצועה, להפוך סופית את הפלסטינים לעם לא־חופשי בארצו".⁷

הצורך בהרחבה של מעגלי ההתנגדות למלחמה ובהנגשת הסירוב לקבוצות רחבות יותר בחברה הישראלית, כמו גם הרצון לשמור על מכנה משותף רחב למחנה הסירוב, הביאו את מנסחי העצומה להימנע מהכרזה או מקריאה לסירוב ולהסתפק בבקשה: "נשבענו להגן על שלומה וביטחונה של מדינת ישראל, אנו נאמנים לשבועה זאת. על כן אנו פונים אליכם לאפשר לנו לקיים את שירות המילואים בתחומי מדינת ישראל ולא על אדמת לבנון". רק לאחר חמש שנים – כחודש לפני פרוץ האינתיפאדה הראשונה בדצמבר 1987 – נהפכה הבקשה המנומקת הזו להכרזת סירוב ברורה של חברי התנועה.

על העצומה, שנשלחה ב־12.7.1982 לראש הממשלה ולשר הביטחון, חתמו 71 חיילים ו־15 קצינים שהיו חברים בקבוצות שונות – "הוועד נגד המלחמה בלבנון", "חיילים נגד שתיקה", "שלום עכשיו" ועוד. תוך חודשים

⁶. לין רות (Linn Ruth), "Conscience", (1986), Objection in Israel During The War in Armed, "Lebanon Forces & Society, Vol. 12, No. 4 מצינת שתנועת יש גבול "החלה כמחאה כנגד שירות בשטחים זמן קצר לפני מלחמת לבנון" (עמ' 501). כך גם טוענת הלמן שרה (1999), "יש גבול"; הופיע באופיר עדי (עורך), **חמישים לארבעים ושמונה**, תיאוריה וביקורת, הוצאת מכון ון ליר והוצאת הקיבוץ המאוחד. ילדי נאות: הייתי אחד המשתתפים באותם דיונים שהתקיימו בירושלים על נקיטת סרבנות, דיונים שבהם השתתפו חברי "שלום עכשיו" בצד חברים מארגוני מחאה ושלוס רדיקליים יותר.

⁷. פתר סיני (1983), **להיות עם חופשי בארצו – תנועת יש גבול מארכת משוררים וסופרים** – דברים שנאמרו במועדון צוותא בתל אביב ביום כ"ט בנובמבר 1983.

ספורים הצטרפו לתנועה מאות רבות של חיילי מילואים, ועד הנסיגה הראשונה בלבנון הצטרפו אליה כ-3,500 חיילי מילואים. להצטרפות נרחבת זו תרמו כמה גורמים, בהם הכרזת ממשלת ישראל שמטרת המלחמה הייתה לעשות סדר חדש בלבנון (כלומר לא "מלחמת הגנה"); נוסח הדרישה בעצומה (בקשה שלא לשרת בלבנון) וההנמקה הערכית-מצפונית להתנגדות להשתתפות במלחמה. עזרו להתבססות התנועה גם הפרסום הרחב על אודות "התופעה החדשה" – סרבנות בעת מלחמה – בכלי התקשורת, בצד ההתארגנות המהירה של סרבני לבנון כתנועה פוליטית ולא רק כקבוצת חותמים על הצהרה.

תנועת יש גבול נבדלה מהתארגנויות קודמות של סרבנים בעיקר בהתארגנותה המהירה ובהגדרתה העצמית מתחילה כתנועת מחאה פוליטית לשינוי חברתי, הגדרה שהייתה הסיבה העיקרית לאריכות ימיה. סירוב להשתתף בשירות צבאי, מלא או חלקי, הוא פעולה של אי-ציות אזרחי הזקוקה לעורף חברתי תומך הן ברעיון הכללי והן בסרבנים עצמם. מימיה הראשונים פעלה התנועה בעזרת אסטרטגיות שינוי חברתי מוכרות: ראשית, היא פעלה כ"איגוד מקצועי" של סרבנים ותמכה בחברי התנועה שישבו בכלא, הקימה קרן לתמיכה במשפחות אסירים, ארגנה משמרות תמיכה בהם ופתחה "קו חם" טלפוני שעמד לרשות חיילים וחיילות ששקלו סירוב; שנית, כארגון המקדם "חינוך ציבורי" ערכה התנועה אירועי הסברה פתוחים, הוציאה לאור עשרות דפי מידע, פנקסים וספרים;⁸ שלישית, כארגון המשתמש בסרבנות כ"כלי פוליטי", הקימה התנועה מערך דוברות, פרסמה את הסירוב ואת דברי הסרבנים הכלואים בכל מדיום אפשרי וחבריה השתתפו כקבוצה בהפגנות ובמשמרות מחאה נגד מלחמת לבנון של מחנה ארגוני השלום. התרחבות התופעה והתארגנות הסרבנים היו תופעה שמשכה תשומת לב. כלי תקשורת ישראליים ובינלאומיים התייחסו אליה: תחילה בהרחבה, ומאז ועד היום – בגלי סיקור משתנים אל מול תופעות סירוב שמשכו את תשומת-לבם של הכתבים או העורכים.

כאמור, בצד התמיכה באי-הציות האזרחי של חיילי מילואים, השקיעה התנועה רבות, מימיה הראשונים, בפעולות של חינוך ציבורי. הנושאים שעל הפרק היו מחויבות דמוקרטית של אזרחים וההבדלים בין "מלחמות הגנה" ל"מלחמות ברירה" – נושאים ששימשו מכנה משותף לאנשי שמאל שהחזיקו בעמדות שונות לגבי הציונות. כמו כן, מימיה הראשונים קידמה התנועה את התפיסה שבחברה הדמוקרטית יש לפרט אחריות אישית

8. התנועה הוציאה לאור במהלך השנים, לבד ובשיתוף פעולה עם הוצאות ספרים, עשרות רבות של דפי עמדה, פנקסי מידע וספרים. למשל, גבול הציות (1985), על דמוקרטיה וציות (1990), עד כאן – עדויות של סרבנים (2004) וכיבוש וסירוב (2006).

הן למעשיו והן לפעולות החברה שבקרבה הוא חי ולאור אחריות זו עליו לבחון את ההשתתפות ב"מלחמות ברירה" וכיבוש.⁹ תפיסה זו היא חלופה לתפיסת הציות האוטומטי ולתפיסת ה"אין ברירה", שעליהן ביססו ממשלות ישראל והקבוצות ההגמוניות בחברה את המשך השימוש בצבא למטרות שאינן הגנה. במכתב לחייל מילואים שהופיע ב"דף עמדה ומידע, אפריל 1983" נכתב, למשל: "הצורך להגן על המולדת הוא מטרה טבעית המשותפת לכולנו [...] גם אתה [...] חייב לשקול היטב את המניעים והמטרות שלמענן יצאה מדינת ישראל למלחמת לבנון". בדף העמדה שהופיע חמישה חודשים מאוחר יותר, בספטמבר 1983, נכתב במפורש "שכל מלחמה שאינה הכרחית באורח מוחלט היא מלחמה בלתי-מוצדקת באורח מוחלט. מלחמת 'יש ברירה' (כהגדרתו של מנחם בגין) איננה מלחמת הגנה ועל כן היא מלחמה בלתי-מוצדקת". בגבול הציות (1985), הספר הראשון שהתנועה הוציאה לאור, נטען ש"הנחה נוספת שהזינה את מחשבתם ופעולתם הפוליטית של אנשי 'יש גבול', הייתה הכרתם כי העובדה שממשלה מסוימת נבחרה באורח דמוקרטי אינה מתירה לה להחליט על יציאה למלחמות תוך התעלמות מן הערכים הבסיסיים העומדים ביסודה של המערכת הדמוקרטית".¹⁰

השירות בצבא וההתגייסות המיידית ליציאה למלחמה היו ועודם פרות קדושות בקבוצות ההגמוניות בחברה הישראלית, ולא רק פרות קדושות, אלא גם הצהרה של אדם שהוא תוצר של כור ההיתוך ו"ישראלי אמיתי". "ישראלי אמיתי", על-פי הפרשנות הרווחת, הוא זה שמחויבויותיו לערכים הלאומיים עולות על מחויבויותיו לעמדותיו הערכיות והפוליטיות האחרות. הסירוב להשתתף במלחמה היה קשה לחלק ניכר מאנשי השמאל הציוני, ואכן, בהפגנות מחאה רבות נגד מלחמת לבנון, נציגים של ארגוני שלום ושל קבוצות שהתנגדו למלחמה, שתקפו את ממשלת ישראל בגין המלחמה, תקפו גם את הסרבנים ש"דרכם אינה דרכנו". בעיני חלק מאנשי השמאל, ההתארגנות כתנועה לשינוי חברתי עמדה בניגוד לתפיסת הסירוב הלגיטימי. דן מירון (1985), למשל, תמך בסרבנות אישית, אך טען כי אינו "מאמין שיש מקום או אפשרות להתארגנות מוצדקת של קבוצה, הקובעת לה כיעד מטרות שהגשמתן כרוכה בהפרת חוקי המדינה ובהתעלמות מסמכותה".¹¹

תנועות מחאה שביקשו להישאר בקונצנזוס – למשל, שלום עכשיו – ניסו לבדל את עצמן מתנועת יש גבול ולטעון שזכותן להתנגד נובעת גם מכך שחבריהן משתתפים במלחמה. ההתנגדות של אלה הנותנים כתף ומשתתפים במלחמה – קריאת תיגר נגד פעולות הממשלה מתוך שורות

⁹ הכרזות הממשלה, שלפיהן מטרת המלחמה הייתה לעשות סדר חדש בלבנון, סייעו לפעילות החינוך הציבורי של התנועה, שהיו "עשיית סדר חדש" משמעותה "מלחמת ברירה" ולא "מלחמת הגנה".

¹⁰ מנוחין ישי ודינה (1985), **גבול הציות**, הוצאת יש גבול וספרי סימן קריאה, עמ' 8.

¹¹ מירון דן (1985), "מכתב ליושי מנוחין", אצל ישי ודינה מנוחין (עורכים), **גבול הציות**, יש גבול וספרי סימן קריאה, עמ' 30.

הלוחמים – הייתה, בה בעת, גם התנגדות לסרבנים ששברו את השורות.¹² לכן, השתתפות בפעולות מחאה משותפות כנגד המלחמה הציבה בעיני חברי השמאל הציוני אתגר זהות קשה: ניצבו לצדם חיילים שחלקו עמם אותן הנחות ועמדות – התנגדות למלחמה ולכיבוש – אך הגיעו למסקנות מרחיקות לכת והחלו לנקוט עמדה ולסרב להשתתף.

תגובת אנשי השמאל הציוני, ששירתו כמפקדי היחידות וכשופטים במערכת הצבאית, לסרבנות בתקופת מלחמת לבנון, התאפיינה בשכיחות גבוהה של העמדה לדין של סרבנים (יותר מאשר מפקדים אנשי ימין) וענישה חמורה. עבור אלה, אנשי שמאל סרבנים היוו אתגר מיוחד: הסרבנים היו חיילים וקצינים בעלי מערכת ערכים דומה, שבסירובם לשרת סימנו אותם – מפקדי היחידות, השופטים – כאנשי שמאל "טובים פחות". הסרבנים השתמשו במונחים דומים ובהנמקות זהות לאלה של "אנשי השמאל הציוני" כדי לנמק את סירובם להשתתף במלחמה. הם גם הוכיחו שכאשר המדינה יוצאת למלחמת ברירה, גם לאזרחים יש ברירה, בניגוד להתנגיסות האוטומטית ו"המקודשת" בחברה הישראלית. אזרחות טובה, ערכים דמוקרטיים ולעתים אף טיעונים ציוניים עמדו פתאום בניגוד לציות ולהתנגיסות האוטומטית אל מול צווי הגיוס ששלח "צבא העם". ככל שהמלחמה התמשכה, ככל שגדל מספר החללים, ככל שפורסמו הפגיעות האיומות באזרחים לבנונים חפים מפשע – כך גבר המתח בין אלה שפעלו נגד המלחמה מימיה הראשונים ובין אלה שהשתתפו בה והיו צריכים להצדיק את השתתפותם.

נוסח העצומה – בקשה שלא לשרת בלבנון – לא עמד בניגוד לעמדות הציוניות, הא־ציוניות והאנטי־ציוניות של חברי התנועה ואיפשר מרחב משותף לפעולה פוליטית נגד המשך המלחמה בלבנון. בפרסום הראשון שהפיקה התנועה בחודשים האחרונים של שנת 1982, **יש גבול – תעודת זהות**, צוין במפורש כי "הקבוצה קבעה לעצמה כי כל אחד מחבריה, אם פנייתו תושב ריקם, יפעל לפי הכרתו ומצפונו והקבוצה תהיה לצדו באשר ילך, כולל סעד משפטי וארגון תמיכה ציבורית". בדף עמדה ומידע שהתפרסם בחודש ספטמבר 1983 נכתב במפורש כי "תנועת 'יש גבול', הכוללת אנשי מילואים שחתמו על העצומה, אינה דורשת מחבריה לסרב לשרת בלבנון. ישנם בתוכנו חברים המסתפקים בבקשה לאפשר להם למלא את חובתם הצבאית, אך לא על אדמת לבנון". בסופו של דבר, מתוך כ־3,500 החותמים על העצומה הגיעו לכלא צבאי רק כ־160. חלק ניכר מסרבני לבנון שוחררו

¹² **ב"המלחמה המיותרת – שאלות ותשובות על המלחמה בלבנון**, ששלום עכשיו הוציאה לאור בפברואר 1983, נכתב, למשל, ש"היציאה נגד המלחמה, אם בכתיבה ואם בהפגנות רחוב, היא אמצעי דמוקרטי לגיטימי. לא הייתה למעשה למיעוט גדול זה דרך אחרת להביע את הסתייגותו **תוך כדי השתתפות בלחימה עצמה**" (ההדגשה במקור), עמ' 20.

משירות בלבנון על-ידי מפקדיהם; חלק אחר מחותמי העצומה אכן ביקשו שלא לשרת בלבנון, אבל כשהגיע הצו הם התייצבו לשירות על אדמת לבנון. רבים קראו דווקא ל"אנשי מוסר" לשרת בלבנון כדי למנוע עוול. יעקב חסדאי (1983), למשל, כתב על "אנשי מוסר במבחן הרי השוף" ושאל סרבן "האם לא הייתה בכל זאת הצדקה מוסרית לחבריו ששמרו על בחמדון?" וענה: "העובדה שנשים וילדים אינם נטבחים היום בצידון היא בעלת משקל מסוים".¹³ מתחילת המלחמה בלבנון ועד ימים אלו, חלקים ניכרים במחנה השמאל הציוני מתהדרים בהצעה להיות "כובש נאור ומוסרי". ההתנגדות להצעה זו קיבלה הנמקה ערכית-מצפונית כבר בפרסום הראשון של התנועה, **יש גבול – תעודת זהות**. על כריכת הפרסום הופיע מכתב של חייל המבקש לא לשרת בלבנון מכיוון ש"במלחמה זו נהרגים, נפצעים, נשרפים ומגורשים ילדים, נשים וזקנים חפים מפשע [...] מעשי זוועה אלו הם תוצאה בלתי נמנעת ממטרות המלחמה ואמצעי השגתן הכוללים החרבת ערים על יושביהן".¹⁴ **בגבול הציות וזכות הסירוב**, שהוציאה התנועה לאור באמצע שנת 1983, צוטט מאמרו של הסופר ס. יזהר מ־8.12.1967: "כי לכיבוש, לכל כיבוש – עקרונות משלו, לומדים אותם בהכרח ומהר למדי: גם אם כשבתחילה סבורים שאפשר יהיה להימנע מהם [...] אין ומעולם לא היו כובשים מתוקים. לא 'יונים' תעשינה כפיית רצון, ולא בהגיית יונים".¹⁵

כל זה קרה לפני יותר מ־37 שנה. מאז שתנועת יש גבול עברה לתמיכה בסרבנות שירות בשטחים הפלסטינים הכבושים, ראינו פריחה וקמילה של מחנה ארגוני השלום, הקמה ודעיכה של תנועות שדגלו בסירוב פוליטי – "השנה ה־21", "האומץ לסרב", מכתבי שמיניסטים רבים ועוד. כל אותם ארגונים סימנו גבולות שאותם פרטים מוסריים לא עברו. ראוי שתמיד יהיו גבולות שאותם אזרחים ואזרחיות דמוקרטים לא יעברו. כיום, קהילת הסרבנים הפוליטיים נשארה קטנה – יש גבול, "מסרבנות" ו"פרופיל חדש" – ותקדים ההתגייסות הרחבה של אזרחים ואזרחיות לומר "לא" לכיבוש, לדיכוי ולהפרת זכויות אדם טרם התגבש לקהילת סירוב רחבה.

¹³. חסדאי יעקב (1983), "אנשי מוסר במבחן הרי השוף", **ידענות אחרונות**, 7.9.1983.

¹⁴. ראוי לציון, שבספטמבר 1983 ערכה רות לין מחקר ובמסגרתו שוחחה עם 36 מתוך 86 הסרבנים שנכלאו עד אז. לין מצאה ש"הרוב הדומיננטי של הסרבנים פעלו הלכה למעשה בהביאם בחשבון את הממד הלני של הסרבנות [...] ועקרונות צדק מועדפים בעיניהם בנוגע לזכויות האדם [...] מעשה הסרבנות הוא ביטוי לאינטגרציה המוסרית הנבונה של מקבלי ההחלטה לסרב" (לין רות, 1985, "השיפוט המוסרי של סרבני מלחמת לבנון", **עיונים בחינוך**, מס' 42, הוצאת אוניברסיטת חיפה, עמ' 25).

¹⁵. 0. יזהר (8.12.1967), "על משוררי הסיפוח", **הארץ**.